

משוררה של תבל במצור

מיכאל הרסגור

על השירה הפוליטית של אלכסנדר פן

א

לכסנדר פן מילא מראש אחד מתנאיה של הגדולה היהודית. הוא צמח בהצטלבותן של שתי תרבויות. הדבר חיסנו לנצח מפני הפרובינציאליזם. אם יש תמימות פה ושם, היא אינה נאיוויות גטואית. זאת תמימותה של תבל כולה, התבל במצור בין שתי מלחמות עולם. ובכל זאת, ולהפתעה הכללית, אין זאת יצירה של בית נכות, ליריקה מוזיאונית. הנחשול האדיר של שירתו הפוליטית לא איבד מאומה מעוזו, כפי שיוכח מיד. שירה שטחית נותרת לדורי-דורות כלואה בכלא זמנה. שירה גדולה, כדברי פן, בהקשר אחר "מפילה עצמה מסוגרי הלוח" — מלוח השנה.

אלכסנדר פן הפיל עצמו אלינו מן השמיים האדומים של מהפכת אוקטובר. הוא עלה מתוך המערבולת המתנוצצת בה רתחו האנרגיות המשתחררות הודות להסתערות הלילית על ארמון החורף. נועז, חצוף, כובש, בוטח, היה המתאגרף הפיוטי הזה התגלמות המאניפסט של וולאדימיר מאיאקובסקי "פושצ'וצ'ינה אובשצ'טון נומו ווקוסו" ("סטירת-לחי לטעמו הטוב של הציבור").

על רקע שיריו של סרגיי יסאנין המרקיד בחוזיו את שימחת תושביו של עולם מהפכני חדש — עד להתאבדותו הפחות שמחה ב-1925 — בצלילי ה"מיסטרי בופו" של מאיאקובסקי, מינשר פיוטי של הצטרפות למהפכה, עלה ארצה אלכסנדר פן. הוא בא אל עולמם של ביאליק, רחל, אורי צבי גרינברג, שלונסקי ואלתרמן הצעירים; בקיצור אל עולמם של סופרים אשר כולם-כולם, להוציא את יהודה בורלא, נולדו בגלות, אבל בגלות מאוד-מאוד לא מהפכנית.

כולם-כולם, נידונו לכבוש לעצמם את מולדתם החדשה, וככשוה גם בכוחם של זכרונות השטעטל, החדר, הנוסטאלגיה המסורתית לציון, ככשוה בכישרון אשר מעליו הבריקו כוכבי היהדות המסורתית. לאלכסנדר פן לא היבהירו כוכבים אלה, אלא רק האוארה בוריאליס, השחר הצפוני המאיר, של מחוז לידתו הסיבירי. על כן כבשה אחרת, כשולל, כמורד, ככופר:

עלה, כופר, וקלע חיץ בבשרה

קהית מלחזור לחורב אבניה

הו, ארץ היעוד וארץ הגזירה,

גם בכפירה אני

אחד מבני-בניה!

אינני יודע אם אותה שעה ידע פן את רזי הדיאלקטיקה ההגליאנית, אבל גיאורג פרידריך וילהלם הגל היה בוודאי שותה עם פן כוסית שנאפס אילולי מת 70 שנה לפני לידתו של המשורר, ואילו ידע עברית. כי פן שנתן כאן ביטוי פשוט ועמוק למאבקו הבאים של השמאל הישראלי, לשלול יש בלתי מושלם כדי למזג עם השלילה למען יש מושלם יותר.

ההשתלבות הלוהטת במולדת — כל עולה חדש אשר אינו סובל מאולקוס מכירה ואוהבה. עם יכולתו הפיוטית של פן לבש להט אדרת ארגמן בה שיחקו כל צבעי הזמן. ידידותו של פן עם אותו גיבור אפי אשר שמו אלכסנדר זייד (1886-1938) איש "השומר" ומגלה בית שערים, הוסיפה חברות חמה ועוזרת למאבקו למען התישירות. שני ה"סיביריאקים" (ילידי סיביר) הבינו זה את זה. ופן כתב:

לא גלמדה את, ארצי היוקדת

זוהר קסמה לי בעול מתפרק

אנו הפכנו אותך למולדת

מסחה, תל-עדש, תל-חי, שייך-אברייך

אנו, עמלנו. בזכותו של העמל הזה עשינו את המולדת, בכוח העבודה ולא רק בזכות ההבטחה האלוהית הפאנטאסמאגורית, אנו אנשי ארץ-ישראל העובדת ולא הלומי ארץ-ישראל השלמה.

ועם זאת לא היתה מעולם המולדת רק נופים ואבנים, וכינרת וחול וברוש. הוא קרא לה, למולדת "פועל שחור", כי האנושות שבה עושה אותה מה שהיא שנה-שנה, יום-יום,

היא מעצבת מחדש תגי דיוקנה

הגא והכחוש

שיריו של פן כמו אלה של שלונסקי ואלתרמן, הם הזקפים הדרוכים אוזחי-מגן הארד המהדהד, הסורקים את מאבקי הדמים לגאולת הישוב העברי. בבאלדה על השלושים וחמישה — ל"ה לוחמי ההגנה הנטבחים — כאשר פסעו אל תוך

ליל ערים בדממה עיוורת

יוצר פן דפי אנתולוגיה אשר היו חייבים להישאר מיקרא חובה בכל בית-ספר המכבד את עצמו, אילו משרד החינוך והתרבות היה באמת מכבד את שני תואריו המצלצלים, ומפסיק להפלות לרעה את אנשי השמאל.

כי מוקדם מאוד, אחרי בוא העליה הגדולה, הבין אלכסנדר פן בחושו הפיוטי ובנסיונו הפוליטי את בעית הבעיות הפנימיות של חברתנו, לה נתן ביטוי ב"דרושיח", בדרושיח בין ה"אני ממארוקו" ו"אתה מהדוב ברושיח" פן משרטט כאילו קווי התנהגות

לאינטליגנציה האשכנזית הישראלית:

ארד אל העצב הזה שברחוב, אברמיקו

לשתול דימויני גימוגומך, כי אתה, לשוני

בליל המרזח אל כוס בשבתנו, אמיגו

אני הסבל ואתה המשורר, אברמיקו

בהיותו למשורר ישראלי לא היה מעולם לכנעני. כמו אצל טובי היהודים וגדולי התנועה הלאומית, הוכח שהיעדר ההכשרה המסורתית אינו עושה את האדם פחות אנושי, פחות פאטריוט, פשוט פחות יהודי, אלא, כמדומני, להפך. בצורה טבעית משלב אלכסנדר פן ביצירתו את שירי הזעם נגד האימפריה הבריטית ומדיניותה המנדטורית

לעומד על דמי

לכולא פעמי

בקומי

עם שירת היאוש והלכבות הנקרעים אשר עולה בו עם גילוי ענקיותה ומיפלתיותה של השואה היהודית באירופה. שירים רבים, כמו "נר לנישמת" לזכר ילדי עמנו שהושמדו בשואה, ובעיקר "שיר השירים אשר לשיפרה בת אמה"

אני שיפרה בת אמי

אשר נשרפה מעמי

בחול עדיין חיי על ארבע

ועשן פחפח מגרון-ארובה

ופרח גוף-אחי בשחורו המסולסל

הדגשה לירית זאת של יהדות המשורר היא בעלת משמעות פוליטית, מול נסיונותיהם של אויבי השמאל הישראלי לשלול ממנו את בסיסו הלאומי.

אך יחד עם ישראליותו ויהדותו, המשותפות לאלכסנדר פן ולמשוררים לא מעטים, באה מהפכנותו הפוליטית, וכאן אין כלל פחד ממתחרים. כאן הוא אחד ויחיד, עד שזמן קצר האיר לצדו האור הטראגי של חיה קדמון המנוחה.

"נגד" (1935) נראה היום כאותם תחריטי עץ של פראנץ מאסרל הפלאמי, אשר היו כה פופולארים באותם הימים. אבל "נגד" הוא פואמה חלוצית עם היותה יצירה בה מעלה משורר יהודי על נס המוני אדם שאינם כלל יהודים. אפשר להבין שבאותן שנים איומות הועסקו סופרים יהודים כבעיות יהודיות. אבל האשנב אותו הבקיע פן אל האנושות הירשה לסילון של אוויר רענן לחדור לתוך העולם היהודי הנצור. הגויים הם אצל פן לא עוד גורם לפוגרומים אלא כוח עוזר וגואל. ולפי מיטב ידיעתי, עם כל הכבוד לבריגדות היהודיות, לא הן אלא כוחות בריה"מ, ארה"ב ובריטניה, הם אשר שברו את גבו של היטלר.

האם "נגד" מיושן? מעולם לא היה יותר אקטואלי. יש גם כפואמה זאת יותר מזה: אולי אם יש אי-פעם סיכוי לקרב לשירה ציבוריים שהסיפורת היפה זרה לה לחלוטין, הרי שירות כאלה הן הן דרך המלך להשגת היעד — וכידוע לכל פדאגוגיקה, אפילו מחורזת, תוכן פוליטי חיו. "נגד" אקטואלי, אמרתי, בעידן זה של אי-קונסנוס:

ואם באחד הימים / יכפו על כולנו

מלחמת לא לנו

תדבקו אח באח

וכונו התותח

בדממה / אל מול פני המלחמה!

מי אומר שחרוזים אלה אינם מתיחסים לצרות המקום והזמן? או למשל, למחרת ביטול מיפגן האחד במאי על ידי הוועד הפועל של ההסתדרות "בשל קדושת השבת" (בדיחה טובה, הוועד הפועל הוא הומוריסטן ברוך-כישרון). מה יותר רענן מלקרוא שוב בשירים אותם הקדיש פן לחג זה של אנשי העבודה והיצירה, כמו "בכורי וראשית אוני":

בכורי וראשית אוני

בשלוט בי אוני

קרעת חשכת עיני

ותרא המוני-כמוני...

מהפכנותו של פן, רגישותו ואנושיותו, ולזאת יש להוסיף את יהדותו האמיתית, בנושא הארוך של הספרות הישראלית, הנושא שהזכרנו מוריד את הרקיע על ראשנו ומזעזע את אושיות הארץ, כולל את הוועד המנהל את הטלוויזיה "הממלכתית", הלא הוא הנושא הפלשתינאי.

מוטיבים ערבים נמצאו גם קודם בשירת פן, "גמל וגמלת" הוא שיר קידה לציוניות הנוף המזרחי, ו"הגר" (1947), יצירה חזקה ונפלאה, מסתיימת באיחולי פיוס בין שני העמים: "יבורך אל אברם בשמיים / הכורת בריח-אחים על מים..." אולם כאשר פן עמד על האמת המרה שרוב מדכא מיעוט, וליתר דיוק יצורים לא-אנושיים המתמירים לפעול בשם הרוב עושה את המעשים אשר לא ייעשו, יורד פן באבירות בוירה. ב"שיר המנושלים" הוא כותב:

אבד הדלי לבאר / בגד הרה במוחמד

מלטי שיבולי שדי בועור / אדמת יגון לא רוחמה

כאשר יודעים שאותו משורר כתב "אדמה, אדמתי, רוחמה עד מותי" התירכות החדשה של שתי המילים — אדמה, רוחמה — מוביל את הלב אל הבנת הזוועה. כך גם ב"כפר שדוד", באמצע תיאור הוואי הערבי השיגרת בכפר, מתפצצת מילה הזורקת אור שחור על הנוף המעונה: שם, היכן

שכל צהוב בשדה / מספר קורותיו אבן-אבן

על גדר השועה / למפץ אנוחתי של הבית

כדגלי ה ש ו א ה, דוממות בשחורן, שתי עבאיות

המילה היא שואה. כמוכן, כמוכן, אי-אפשר להשוות. אבל מותו של כל אחד הוא השואה הטוטאלית לו עצמו. אדם הנרצח באינו הוא עולם שנחרב. אין בשביל יהודי ערך עליון מערך החיים. לאחז שהשמאל גורם שהערבים הם בני-אדם. הסיק פן את המסקנה. כפי שעשה בשיר על האם הערביה אשר ביתה נחרב לא על ידי איתני הטבע:

על אם הדרך דרכים באין עוד

עומדת אם

על אם הדרך, היא ממאנת

להינחם

משוררה של תבל במצור (המשך) ▶ 42

ושוב, כמו בשני המקרים הנזכרים, פועלת שירתו במרץ האסוציאציות. האם הערביה מזכירה את ספר ירמיהו, ל"א, ט"ו: "כה אמר אדוני: קול ברמה נשמע, נהי, בכי תמרורים: רחל מבכה על בניה מאנה להינחם".

אלכסנדר פן עזבנו לפני עשר שנים. המתים נשארים צעירים. לא הדיוקן המעונה של סוף הדרך יישאר חרות בזכרון, פרי הסוגסטיה הספרותית, של הזמנים העתידיים. בזכרון זה צועד הנסיך הסיבירי בעל כתר השלג על רקע עצי האשוח ודגלי המהפכה, נמרץ, איקונוקלאסט, גברי, מנצח, פורץ אל גן המוזות העבריות אשר ברחו מפחד ומצאו מיקלט בבית-ספר דתי. יחד עם אלתרמן ושלונסקי, פן הבגיר את השירה העברית, תלש מעליה את סרטי-המשי הפרובינציאליים, את גרבי הצמר הארוכים, את החצאית היורדת עד לקרקע, ניפץ את שמשות החלון האטומות והראה לה תבל ומלואה, גויים המתנהגים כבני-אדם, ערבים הסובלים כיהודים של ימי הפרעות, מאבק לצדק וליושר, אשר עם כל הזיופים והפשעים שנזרעו בדרכו על ידי עריצים ציניים הנושאים את שם הסוציאליזם לשווא, נצח ינצח עלי אדמות, לא במעשה אפוקאליפטי חד פעמי, אלא בהתגוששות יום-יומית, שעית-שעית, עד שהנאבקים "כל מיבצרי-אתמול במיצעדס הורסים", כדברי אלכסנדר פן. ■